

Anmeldelser

*Ordbog over det norrøne prosasprog [A Dictionary of Old Norse Prose].
Registre. Udgivet af Den arnamagnæanske kommission. Odense 1989.
544 s. 305 kr.*

*Ordbog over det norrøne prosasprog [A Dictionary of Old Norse Prose].
1 : a - bam + ONP 1: Nøgle [Key]. Red. Helle Degnbøl, Bent Chr. Jacob-
sen, Eva Rode, Christopher Sanders, Þorbjörg Helgadóttir. Udgivet af
Den arnamagnæanske kommission. Odense 1995 [dvs. 1996] 906 sp. +
122 s. 305 kr.*

Det må altid hilses med glæde, når et stort ordbogsprojekt er så vidt fremskredet, at offentliggørelsen kan påbegyndes. Første bind af Den arnamagnæanske kommissions *Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP) er i og for sig for længst udkommet, nemlig *Registre* i 1989, men redaktionen har valgt først at tælle bindene fra og med de egentlige ordbogsartikler. Bind 1: a-bam er udsendt i 1996, og som en vejledning er et hæfte, *Nøgle*, udgivet samtidig. Indtil videre er ONP kun udgivet i bogform, selvom der redigeres til en database, men som det fremgår af Erik Skyum-Nielsens artikel »Når øje betyder vandpyt«, *Information* 23/8 1996, er det tanken, at ONP skal være tilgængelig også i maskinlæsbar form.

En ordbogs kvalitet afslører sig naturligvis først ved den daglige brug igennem længere tid, men de mange generelle oplysninger i registerbindet og nøglehæftet giver dog anledning til nogle overvejelser, ligesom en række nedslag i ordbogsbindet giver et indtryk af værkets kvalitet. De følgende betragtninger vil uundgåeligt bære præg af at være fremsat af redaktører ved Gammeldansk Ordbog, en ordbog, der som ONP beskriver et nordisk middelaldersprog. Mange af de overvejelser og beslutninger, som ONP fremlægger i de udkomne bind, har deres modsvarighed i problemer, som optager os på Gammeldansk Ordbog; vor indgang til arbejdet med ONP har derfor i meget høj grad haft et leksikografisk sigte: hvad kan vi lære af kolleger, der er kommet så meget længere, end vi er?

ONPs ydre er behageligt: et pænt og slidstærkt hellærredsbånd i et praktisk format, der ligger godt i hånden. Desværre lever papirkvaliteten ikke op til indbindingens standard, idet papiret er så tyndt, at det krøller selv ved civiliseret brug af bøgerne – det må der kunne rettes op på i de følgende bind. Opsætningen er stort set funktionel: to behageligt brede spalter med fast højremargen, hvad der dels giver siden den fornødne ro, dels tillader fælles linjetæller for begge spalter. Typerne er lovlige små, og det svækker overskueligheden, at de såkaldt sekundære opslagsord, dvs. de blot registrerede ord, er trykt med brødskrift; den udrykning, der alene markerer sådanne ufuldstændige artikler, er utilstrækkelig som over-

ordnet pejlemærke, især da når en så diskret artikelindgang er omgivet af potente afsnitindledninger som *Gloss.*: (se fx spalte 156). Også homografnúmerene er angivet så forsigtigt, at de nemt overses, nemlig efter modellen 'an. Men de egentlige lemmer står meget klart, og den hyppige brug af linjebud gør også længere artikler nemme at orientere sig i.

Af gennemgribende betydning er det, at ONP er lagt an som en international ordbog: dansk og engelsk er principielt ligestillede målsprog. Det skyldes naturligvis hensynet til den store internationale interesse for især sagaerne og forekommer at være det eneste rigtige. Som en følge af de to målsprog har redaktionen omhyggeligt valgt forkortelser, der kan forstås ud fra begge sprog, oftest naturligvis af (indarbejdede) latinske termer, men også fikse nydannelser som *sm.* (dvs. samme / the same). Hvor det ikke har været muligt, har det danske været bestemende – fx er *þga.* unægtelig mere gennemskueligt for nogle end for andre. Typografiske symboler anvendes i ret vid udstrækning – ofte med god virkning, som når Γ markerer begyndelsen på et tekstafsnit, hvortil der meddeles en variant. Derimod kan det nok volde bryderier, at samme symbol tillægges forskellig betydning, afhængigt af hvor i artiklen det optræder (hårdest udnyttet er asterisken, der er markør af så forskellige forhold som u-omlyd, tabt originaltekst og en udgaves rettelse af et ord). Man må dog holde redaktionen til gode, at det er komplicerede forhold, ONP vil gøre rede for, og selvfølgelig kan man med rette kræve, at en bruger, der vil have det optimale udbytte af ordbogen, også må sætte sig grundigt ind i dens konventioner.

ONP skal beskrive det norsk-islandske sprog fra ca. 1150 til ca. 1370 for de norske teksters vedkommende og til 1540 for de islandske kilder. Allerede i titlen meddeles det, at det kun er prosasproget, der behandles. Begrundelsen er historisk – at Finnur Jónssons *Lexicon poeticum* fra 1931 ved ONPs start var så nyudkommet, at det følte overflødigt igen at beskrive poesien i en ordbog; i dag må man beklage denne begrænsning, hvis konsekvens er, at ONP ikke kan stå alene som afløser af de ældre norrøne ordbøger – en trøst er det dog, at ONP i det mindste registrerer de specifikt poetiske ord. Også de middelalderlige runeindskrifter er udelukket, formentlig fordi de rejser en række specielle problemer og traditionelt behandles for sig.

Hvad angår ONPs korpus, er det bemærkelsesværdigt, at man har valgt at inddrage eftermiddelalderlige afskrifter »af tekstkritisk betydning« (dvs. afskrifter, der er udnyttet i videnskabelige udgaver, *Registre* s. 11) helt på linje med kilderne fra den periode, ordbogen dækker. Set fra en snæver sprogvidenskabelig vinkel må man være lidt utryk ved denne inddragelse af sene håndskrifter, fordi den jo indebærer risikoen for en forplumring af det billede af en relativt velafgrænset periode inden for den norsk-islandske sproghistorie, ONP ifølge sin målsætning skal give. Men hensynet til litteraters og historikers læsning af teksterne har altså vejet tungere; de brugergrupper, der primært er interesserede i at få hjælp til forståelsen af de gamle tekster, kan naturligvis kun være tilfredse med at få belyst ordforrådet i alle de håndskrifter, som udnyttes af de moderne udgaver. Og i nogen grad advares også filologen mod de sene afskrifter: dels gives i nogle få ikke nærmere præciserede tilfælde oplysningen om en kilde, hvis sprog er eftermiddelalderligt, dels særmærkes papirhåndskrifter, der jo oftest er sene, med et :

man må dog undre sig over, at det er manuskripterens materiale og ikke deres datering, der markeres konsekvent.

Et af de mest ubehagelige problemer ved ordbogsarbejde er at skelne de ord, der er fremmede for sproget, fra dem, der er af fremmed herkomst, men har opnået borgerret; det ville være for meget forlangt, at ONP skulle have fundet de vises sten, men der opstilles det forholdsvis klare kriterium, at »udenlandske ord, der optræder i norrøn sammenhæng, men ikke fonologisk eller morfologisk har tilpasset sig norrøn sprogstruktur« (Nøgle s. 10), blot registreres, mens mere integrerede låneord behandles i standardartikler. Derfor forsynes fx *balsamita*, *balsanum* og *balsamus* kun med ordklasse, prædikatet *alien*, og henvisninger til tidligere leksikografiske behandlinger, mens *balsámr* og selvfølgelig sammensætningen *balsámatré* er genstand for egentlige artikler. Helt konsekvent er denne regel dog næppe efterlevet – eller skulle fx den latinske (og i liturgien brugte) hilsen *ave* ikke forekomme i den norrøne litteratur? I hvert fald giver nøglehæftet (s. 10) en kærkommen præcisering på dette punkt i forhold til registerbindet (s. 12), selvom dettes bemærkning om en ujævn excerperingspraksis af fremmedordene ikke undsiges; man må som bruger indstille sig på, at dette ordstof ikke dækkes fuldstændigt – hvad der vel heller ikke er muligt eller nødvendigt.

Et næsten lige så prækært problem er forholdet til *proprier*. ONP har valgt at medtage tilnavne og navne på genstande (*Registre* s. 12), hvad der især giver god mening i de tilfælde, hvor et ord er kendt både som appellativ og *proprium* – det er da oplysende fx at få »Asgæir baghe« placeret under *ʔbágr* 'vanskelig, til besvær'; derimod er der ikke meget ordbogsstof i de tilnavne, der som bl.a. *balki* anføres helt uden definition (eller henvisning til artikler med sådanne). Foruden tilnavne registreres ordenes anvendelse som tilnavneled og »proprialt appellativ« (Nøgle s. 17 – dog med en afvigende opløsning af forkortelsen s. 117); den sidste kategori, der vistnok betegner en innovation inden for navneforskningen, eksemplificeres ved *ari* som betegnelse for stjernebilledet Ørnen, altså tydeligvis et *proprium* – mon ikke kategorien »proprialt appellativ« skulle kunne aflives inden bind 2?

Spørgelsesord, tekststudgiveres eller ordbogsredaktørers mere eller mindre frie hjernesvind, får deres velfortjente bemyndelse i ONP, idet de medtages, men tydeligt markeres som obsolete; hvor det er muligt, retledes brugeren diskret ved hjælp af henvisninger til bedre tekstudgaver og / eller til den artikel, hvor det pågældende sted behandles, som det fx sker under *ʔakrneyttir*. Det forekommer at være en forbilledlig fremgangsmåde. Man må spørge sig selv, hvorfor redaktionen ikke har fuldendt dette udmærkede oprydningssarbejde, men har valgt at behandle »mangt et dubiøst ord« (Nøgle s. 10) i regulære artikler, som det fx er sket med *ʔáfangadagr* og *ʔáfangamikill*, hvorfra der i begge tilfælde henvises til *afanga-*, om end med lidt forskellig forklaring af formens opståen; disse tvivlsomme lemmer får tildelt urimelig megen plads, synes det, idet de ganske vist ikke defineres, men dog eksemplificeres med citater.

ONP er i den misundelsesværdige situation at have et rigt, mangeartet og i vidt omfang originalt tekstmateriale at arbejde med; tilmed foreligger hovedparten af dens korpus udgivet, ofte i fyldestgørende kritiske udgaver. Det kan gøre det vanskeligt for ordbogens brugere at orientere sig i kildemassen, men her har ONP

skabt et fremragende hjælpemiddel. Registerbindet indeholder en gennemgang af ordbogens kildebetegnelse, overskueligt struktureret og med oplysninger om udgave, håndskriftgrundlag og datering. Desuden gives en oversigt over det middelalderlige håndskriftmateriale, med nationalitetsbestemmelse og datering, den sidste understøttet ved litteraturhenvisning. Det er indlysende, at registre vil være uundværlige for ordbogens brugere, men deres værdi rækker videre: enhver, der beskæftiger sig med den nordiske middelalder, vil have stor nytte af den klare og indholdsmættede oversigt over hele den norrøne litteratur, der er at finde i registerbindet. Redaktionen har ydet en imponerende indsats ved at gennemføre dette vældige arbejde og få det udsendt som grundlaget for selve ordbogen, og bindet har da også i de syv år, det har foreligget, allerede bevist sin værdi.

Hvor opslagsordene er det – nogenlunde – selvfølgelig udgangspunkt for brugeren af en ordbog, stiller sagen sig anderledes for redaktionen. Lemmatiseringen rejser en række problemer, der er så meget mere intrikate, som hele ordbogens brugbarhed afhænger af deres heldige løsning. Det er uomgængeligt at normalisere opslagsordene, spørgsmålet er i hvilken grad og efter hvilke kriterier. Herom oplyser nøglehæftet (s. 9), at den ortografiske norm svarer til islandsk ca. 1200-1250 og således er arkaiserende for hovedparten af kilderne; en nærmere redegørelse gives ikke på tryk, men kan rekvireres på forespørgsel. Denne summariske fremstilling kan muligvis forsvares ved, at der findes en så indarbejdet tradition for normalisering af norrøne tekster, at læserne i vidt omfang selv er i stand til at konstruere ordbogens lemmaer, men det vil dog være god brugerservice at offentliggøre i det mindste en oversigt over, hvor man kan søge, hvis første opslag er forgæves, altså fx angive, at ord, der ikke findes under -n- eller -nn- fornuftigvis kan søges under -nd-, så at den famlende læser ledes fra »anskota« eller »annscoti« til *andskoti*. Nogle af de uautoriserede skrivemåder angives, idet ONP foruden »hovedform« (lemma) opererer med »sideform« (frekvent, normaliserbar stavemåde) og »specialform« (sjælden, ikke umiddelbart normaliserbar stavemåde); man savner en præcisering af former, der slet ikke omtales, hverken som side- eller specialformer, fordi de anses for ortografiske varianter, eller tages som udtryk for »almindelig forklarlig lydudvikling/variation« (*Nøgle* s. 11). En fornemmelse af, hvor mange skrivemåder der ikke registreres, kan en gennemlæsning af fx artiklen *aldr* give: »alldr« og »alldr« bringes i citaterne uden kommentar, mens former som »alldar« og »alder« oplyses at være identiske med »aldr«.

Som en følge af den ret vidtgående normalisering bliver interne henvisninger en påtrængende nødvendighed, og de bør betragtes som et af ordbogsredaktørens vigtigste pædagogiske hjælpemidler. Det er vanskeligt at finde balancen mellem en ordbog, der hovedsagelig optages af henvisningsartikler, og en, som forudsætter alle paradigmer, lydlove og skriverkonventioner bekendte – og præsentere. ONP meddeler selv, at ordbogen er restriktiv med interne henvisninger (*Nøgle* s. 10). Alle sideformer optræder som indgange med henvisning til den artikel, hvor ordet behandles, hvad der forekommer at være en rimelig praksis, ligesom øjensynligt de specialformer, der skønnes vanskeligt begribelige (således henvises helt berettiget fra »allrek« til *aldrigi*, derimod ikke fra »alre« til *aldri*, hvad der dog må være mindst lige så påkrævet). Når der principielt ikke gives henvisning fra bøjningsform til opslagsord, skyldes det formentlig, at der eksisterer mange

udmærkede lettilgængelige grammatikker, som kan hjælpe én fra fx »aðra« til *annarr*, men svært kan det dog immervæk være at hitte sin »arni« under *arinn*; problemet er uløseligt, brugeren må bare gøre sig klart, at ONP på dette punkt har valgt en mindre imødekommende linje (man tør måske foreslå, at det afsluttende bind forsynes med en række paradigmer, som man kender det fra fremmedsprogsordbøgerne).

En lettelse for mange vil det uden tvivl være, at ONP som Fritzners *Ordbog over Det gamle norske Sprog*, men i modsætning til Cleasby og Vigfussons *An Icelandic-English Dictionary* har valgt at alfabetisere lang og kort vokal som ét bogstav, ligesom d og ð. Det må være tænkt som en service, at sammensætninger og afledninger ved prik(ke) er opdelt i de elementer, ordet er dannet af; i nogle tilfælde hjælper det selvfølgelig til en umiddelbar indsigt, men det er dog et spørgsmål, om det er umagen værd; dels er der uundgåeligt tilfælde, hvor det ikke kan lade sig gøre at opdele ordet, dels er markeringen direkte misvisende i tilfælde, hvor der indgår mere end to elementer: et lemma som fx *á-gangs-maðr* kan vel kun opfattes, som om ordet skulle være dannet af *á* + *gangr* + *maðr*.

Afgørende for, om ord henregnes til ét eller flere lemmaer, er etymologien; selv mindre formvariation kan udløse flere artikler, som når 'aldrig' optræder fordelt på ikke mindre end 6 artikler (*aldrei*, *aldri*, *aldrigi*, *aldrigin*, *aldrigit*, *aldrigu*). Det virker unægtelig ødselt. Samme økonomiske forhold til plads og tid fornemmes i lemmatiseringen af sammensætninger, hvor forskellig fugeudformning er tilstrækkelig begrundelse for en opdeling på flere lemmaer; rækken *aflafár*, *affjár*, *alfsjár* er et af eksemplerne på en rent formelt bestemt opsplitning af ensbetydende, nært beslægtede komposita, som man vel nok kunne have behandlet under ét. For et uddødt sprogtrin er det ofte vanskeligt eller umuligt at afgøre, om man står over for et kompositum eller fx en genitivforbindelse. ONP gør ikke rede for, hvordan de nødvendige afgørelser er truffet; at hverken skrivemåde eller semantik har været kriteriet, indiceres af, at fx *aldraskipti* er redigeret som ét ord, selvom det eneste citat, der bringes, har særskrivning, og selvom definitionen, 'forandring i alder', ikke tyder på noget fra nominalhypotagmet afvigende indhold; heller ikke den leksikografiske tradition kan have været afgørende, for ordet er øjensynlig ikke optaget i ældre ordbøger.

Opbygningen af den enkelte artikel er den i leksikografien kendte: HOVED med identifikation af lemmaet samt ordklasseangivelse og oplysninger om bøjningsforhold; KROP, hvor de semantiske (og til dels også de syntaktiske) forhold udredes, og HALE, hvor oplysninger om orddannelsesforhold, tidligere behandlinger af ordet samt litteraturhenvísninger skal søges.

5 ud af de 18 siders vejledning i *Nøgle* bruges til at oplyse om bøjningsklammen, og afkodningen af de meget komplicerede og komprimerede oplysninger, som meddeles dér, er da også krævende. At bestemme en formkategori alene ud fra dens position er vanskeligt; i artiklen *aukning* fx skal »[-ar, dat. -ul-; gen. -a]« læses: »gen. sg. hedder aukningar, dat. sg. aukningu eller aukning, mens nom. pl. ikke er belagt og gen. pl. hedder aukninga«; umiddelbart herefter anføres endnu en parentes, med henvisning til samme rod med -ing som suffiks, og derefter som det første i kroppen atter en klamme, denne gang med forkortelser for de typiske konstruktioner, ordet indgår i: »[e-s / e-u]«, det er udlagt: »aukning einhvers eller

aukning einhverju«; jo, det er svært, især for den ikke-filologisk skolede, at afkode disse parenteser, og vanskeligere eksempler kan sagtens findes. Men selvfølgelig er det kort. Til gengæld kan det undre, at man ikke i ONP har anvendt en strengere økonomi ved meddelelse af bøjningsoplysninger. Henvisninger til grammatikkens paradigmer ville kunne spare mange gentagelser af normalformer eller »standardformer«, som ONP selv kalder det. I visse (»sikre«) tilfælde tillader redaktionen sig at ekstrapolere fra belagt form til standardform (*Nøgle* s. 12); en sådan formulering afslører et definitorisk problem. Det tydeliggøres ikke, at der i bøjningsparentesen er tale om *to* former for oplysninger: normalformer, der ikke nødvendigvis er udtryk for en belagt form, og variantformer, der, som ordet selv siger, afviger fra paradigmet, og som derfor altid findes belagt. Havde man valgt at henvise til paradigmet, som man jo stiltiende opererer med, og angive varianter i forhold hertil, så ville man ikke i den enkelte artikel skulle have ekstrapoleret. Nogle oplysninger bygger udelukkende på eftermiddelalderlige belæg, som fx *arfr*, hvor oplysningen om dat.sg. med 0-morfem dokumenteres ved et belæg fra c1700; kan det ikke kun med mange forbehold tages til indtægt for sproget fra 1150 til 1370 / 1540?

Artiklens krop struktureres, som der er tradition for, af et etymologisk / logisk princip, hvor den »primære« betydning gives først, konkret kommer inden abstrakt og egentlig før overført. Princippet er jo til en vis grad arbitrært, men det skaber den størst mulige sammenhæng mellem de enkelte definitioner og gør derved artiklen lettere overskuelig og mere anvendelig; det er vel derfor, de store ordbøger følger det.

I artikler med en kompliceret struktur – og det vil i ONP sige præpositionsartiklerne – findes en indledende oversigt, hvilket unægtelig er en brugervenlig foranstaltning. Overraskende nok viser det sig imidlertid, at oversigten ikke bringer egentlige definitioner, men hovedsagelig syntaktiske oplysninger, til fx præp. *á* »**I.** + *dat.* **A.** (*loc. stat.*), **I.** + *dat.* **B.** (*temp.*), **I.** + *dat.* **C.** (*div.*) ...«. En sådan oversigt er da til nogen hjælp, også for den, der søger »div.«, men oversættelser, selv i ganske kort form, havde dog givet et langt bedre overblik, både for den, der søger forklaring på et enkelt tekststed, og for den, der ønsker indsigt i ordets semantiske struktur.

»Der praktiseres ikke en hierarkisk opstilling af betydningerne« (*Nøgle* s. 16); dette er den lapidariske bemærkning, som skal forklare anvendelsen af en meget flad betydningsstruktur, ét niveau! At benytte en så simpel struktur på et så kompliceret materiale er betænkeligt, og det er da også her, at den alvorligste anke mod ONP må rettes. Det viser sig nemlig, at den flade struktur stiller sig hindrende i vejen for en tilbunds gående analyse af ordenes semantik. Den store artikel *arfr* behandler således følgende betydninger under ét: 'arv, arvegods, det at arve, arveret'; mellem de to første angivelser kan det måske være svært at skelne, men mellem det konkrete og det begrebsmæssige må det være påkrævet, så vel som mellem overtagelsen og retten dertil. Sideordning af betydninger på forskellige niveauer kan også blive resultatet. Artiklen om *atbuðr* opdeler materialet under ti definitioner, hvoraf de første lyder: 1) 'hændelse, begivenhed (ofte uventet voldsom begivenhed, ulykke)', 2) '(spec. om overnaturlig begivenhed)', 3) 'tilfældig hændelse, tilfældighed' og 4) 'omstændigheder, nærmere omstændig-

heder (ved ngt) (der fører til ngt), særlig situation'; det forekommer umiddelbart indlysende, at de tre første beskriver forskellige aspekter ved den i tid begrænsede 'begivenhed', der bør sidestilles med de mere varige 'omstændigheder' (og de følgende 6 betydninger); specielt ONPs nummer 2 er bemærkelsesværdig, idet den ikke har en selvstændig definition, men forholder sig til den foregående som et 'spec.'. Ofte sideordnes to definitioner på trods af, at den ene indlysende er et underbegreb af den anden – som fx de to betydninger af *afi*, hvor 'mandlig slægtning (i lige linje)' sidestilles med 'bedstefar'. Til en lang række citater knyttes en parentetisk definition, der i realiteten indebærer et underniveau; som et af mange eksempler kan nævnes, at et citat på *atferd* under betydning 1, 'levevis, opførsel, daglig adfærd', forsynes med kommentaren '(gode manerer)'. Der sker undertiden en opdeling af den enkelte betydning ved hjælp af redaktionelle etiketter, som præciserer ordets anvendelsesområde og brug, således om *afhøgg*, hvis første betydning 'lemlæstelse, (om straf) afhugning (af lem)' får knyttet '(fig.)' til de sidste belæg, og hvis sidste betydning 'afhugget stykke (oftest om afhugget lem)' får en underafdeling '(proverb.)'. Man kommer næppe uden om, at modviljen mod betydningshierarkier er i strid med sproget.

Mens ONP altså afstår fra en semantisk begrundet hierarkisering, anvendes en opdeling efter syntaktiske / grammatiske kriterier, som kan resultere i en relativt dyb struktur, fx i artiklerne om verber, hvor forbindelser med adv. / præp. placeres i et hovedafsnit for sig selv, alfabetisk efter partiklen. En sådan opdeling er til stor hjælp for de brugere, der primært skal forstå teksterne – og det er de fleste. Derimod sløres selvfølgelig verbets semantiske struktur, men redaktionen undgår de penible situationer, hvor man faktisk ikke er i stand til at afgøre, under hvilken betydning en forbindelse bedst anbringes. Andre kollokationer end netop verbum + partikel indplaceres øjensynlig i de enkelte betydningsafsnit: i artiklen *ala* får *borinn ok alinn* således sit eget afsnit, mens *ala aldr* rubriceres under definitionen 'opretholde'. Indordningen af ordforbindelser under de enkelte betydninger får bl.a. den konsekvens, at samme kollokation kan optræde flere steder i én artikel. Adj. *allr* optræder – i forskellige former – i forbindelse med adv. *saman* ikke mindre end fem steder: under I.A.1) to gange, 316.30 og 316.34, under I.A.3) 317.37, under I.C.2) 319.44 og under I.D.3) 322.46; og i artiklen *ást* behandles forbindelsen *leggja ást* to gange, under betydning 1) 621.33 og 6) 623.34.

Som ordbogen selv siger, »sker [udvælgelse af kollokationer] efter relativt frie kriterier«, hvad man kun kan give den ret i; det er en meget fri og rummelig definition, som muliggør anførelsen af materiale af forskellig karakter, både kollokationer i snæver forstand, hvor forbindelserne har et semantisk merindhold i forhold til summen af enkeltord, og frekvente ordsammenstillinger af mere eller mindre fast art. Forbindelserne er nemme at få øje på, idet de er klart udhævet med fed skrift.

Ud over at anvende syntaksen som opdelingskriterium giver ONP også såkaldte konstruktions eksempler, dvs. meddelelser af syntaktisk art, men ikke valensangivelser. Det må være rimeligt i en moderne ordbog så vidt muligt at imødekomme interessen for syntaks, og det er prisværdigt, at redaktionen har arbejdet så indgående med problemet. Den valgte form (forkortelser af *einhverr* i div. kasus og køn, foruden evt. præp.) er, som det var tilfældet ved bøjningsparentesen, krævende, men samtidig også givende for den særligt interesserede.

Opsætning og typografi ved betydningsopdelingen er meget klar, også ved de såkaldte bjælkeafsnit (ll). Yderligere en lettelse havde det været, hvis man ikke havde valgt at tælle betydninger forfra under hvert nyt afsnit, da det gør henvisninger til ONP unødigt indviklede; ved mere komplicerede artikler bliver det nødvendigt med op til tre betegnelser (fx I.D.2) i stedet for det ene tal, man kunne have nøjedes med ved en fortløbende tælling af definitionerne, som det ses fx i *Holberg-Ordbog*.

Definitionerne er så vidt muligt angivet som oversættelsesækvivalenter. Som hovedregel er de kortfattede og forekommer samtidig dækkende og præcise. For en anmelder er det svært at dy sig for at citere uheldige undtagelser – som forklaringen af *alfari*, hvor et opslag i Fritznér kaster tiltrængt lys over ONPs definition: ONP angiver som betydning af adjektivet ‘for helt at rejse væk (og ikke komme tilbage), for helt at drage (et sted hen)’, hvorimod Fritznér oplyser, at det kun findes i forbindelser som ‘fara alfari’, dvs. ‘rejse bort for alvor, for ikke at komme tilbage’. ONP behandler siden forbindelsen *fara (á) brott alfari* som en fast forbindelse og giver dér (næsten) samme betydningsbeskrivelse som under *alfari*. For sin pudsighed skal også *abbindi* nævnes, hvor den danske ækvivalent angives som ‘tenesmi, stoltvæg (symptom på dysenteri)’ – den latinske term er mest til glæde for læger; allerede i 1944 fik glosen *Stoltvæg* i ODS betegnelsen ‘(nu sj.)’ – og den er da også hentet fra Fritznér; hverken afføringstrang eller forstoppelse er symptomer på – men undertiden ved – dysenteri.

Som dokumentation for definitionen meddelses et udvalg af citater. Udvælgelsen er ambitiøs: citaterne skal beskrive opslagsordet semantisk og syntaktisk, og dets forekomst i forskellige genrer og kulturhistoriske sammenhænge skal belyses. Det er som udgangspunkt et meget fornemt princip, problematisk er det egentlig kun, at redaktionen bevidst undgår flertydige belæg, sådan som det meddeles i *Nøgle* s. 16f (i vejledningens internationale dansk: »ambiguøse citater eller citater, der kan bedømmes som placerbare midt imellem to opstillede definitioner«). Netop de flertydige anvendelser af et ord kan antages at være anstedet for betydningsdifferentiering eller -forskydning, og det er dog ærgerligt at gå glip af dem.

Man kunne have ønsket sig oplysninger om, hvad der bestemmer rækkefølgen af citaterne; implicit fremgår det, at det må være redaktørens fornemmelse for det enkelte citats prægnans, der er afgørende for udvælgelse og indplacering; fx er det første citat overhovedet i artiklen *allr* det berømte: »þá vas þat mǣllt í lögum at aller men scylldi cristner vesa«. En sådan prioritering tilgodeser i høj grad de litterært interesserede brugere frem for de sprogligt interesserede – men ikke på deres bekostning. I *Nøgle* oplyses det, at det ældste citat særmærkes; citaternes alder fremgår ikke af kildeforkortelserne, så brugeren må selv ved opslag i registerbindet søge oplysning om et citats datering, hvis der ønskes et overblik over kronologien. ONP har foretaget en formalisering af tidligere tiders florumvundne dateringsforslag. »ofte ret groft«, mener redaktionen, men ordbogens egne angivelser forekommer nu at være både velgenemtænkte og anvendelige; således bliver »begyndelsen af 1400-tallet« og »tidligt i det 15. århundrede« i ONPs praksis opfattet som »c1400-1425« (*Registre* s. 431). Formaliseringen tilgodeser korthed, præcision og forståelighed og vil kunne anvendes som model for kommende ordbogsprojekter.

Citaterne i ONP er gennemgående ret lange, så at man kan få et godt indtryk af kontekst og kilde. Opslagsordet er understreget i hvert eneste citat, hvad der måske kan være en fordel ved en hurtig orientering; for den bruger, der faktisk gennemlæser citaterne, spiller det næppe nogen rolle. Mærkværdigt antikveret forekommer det, at opløste forkortelser ikke markeres, og at ortografien i nogen grad er normaliseret med hensyn til sær- / samskrivning og stort / lille begyndelsesbogstav; hermed er man jo tilbage ved forrige århundredes udgivelsespraksis. Derimod skal ordbogen roses for i øvrigt at holde fanen højt og operere med et meget specialiseret tegnsæt (teknikken letter mange forhold i hverdagen, men ikke altid producerer af specielle tegn).

Det er et gammelt stridsspørgsmål inden for leksikografien, om man skal bringe »tomme henvisninger«, altså en kilde uden citat. ONP opererer med sådanne angivelser, hvis værdi ganske vist er begrænset, men hvis omkostninger til gengæld er minimale; væsentligere er det, at det altid markeres, hvis ordbogens samlinger er udtømt i en artikel, da man må formode, at samlingerne bevares også efter ONPs færdiggørelse, så at den kan tjene forskningen som et supplement til ordbogen.

Artiklens sidste afdeling, halen, giver oplysninger om orddannelsesforholdene ved hjælp af et register, der indeholder alle de forled, opslagsordet (som efterled) kan indgå i sammensætninger med – ofte tankevækkende rækker som til *ásr*: »danna-; einka-; fjár-; fróðleiks-; fǫður-; guðs-; hug-; hugar-; hǫfðingja-; kvenna-; líkams-; manna-; manndóms-; munúðar-; náungs-; ofr-; óhreininda-; sálu-; synðar-; veraldar-; yfir-«. Disse sammensætninger er alle opslagsord i ONP, og registeret kan således danne grundlag for videregående ordstudier og udforskning af den norrøne orddannelse – foruden den umiddelbare munterhed, de kan fremkalde. Dernæst angives, i hvilke ordbøger og under hvilket lemma ordet tidligere har været behandlet, en prisværdig traditionsbevidsthed, der indeholder kimen til forskningshistoriske undersøgelser. Et udvalgt antal litteraturhenvisninger, som mange vil anvende til yderligere studier, afslutter artiklen. Disse konsekvente angivelser må imponere enhver.

Beklageligt er det, at der slet ikke gives oplysninger af etymologisk art. Ganse vist findes der specialordbøger om netop det emne, men det havde dog været praktisk at have bare en kortfattet etymologisk afdeling også i ONP.

De mange små og få store indvendinger, der her er rejst mod ONP, må ikke skygges for det væsentlige. Hvis linjen fra de nu publicerede artikler følges op, vil ONP for lang tid fremover være et uundværligt redskab for filologer, lingvister, litterater og historikere, funktionsduelig, informationsmættet og veltilrettelagt.

Merete K. Jørgensen
Marita Akhøj Nielsen

Kurt Braummüller (udg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II*. Heidelberg: C. Winter 1995. 261 s. + diskette.

Ernst Håkon Jahr (red.): *Nordisk og nedertysk. Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen*. Oslo: Novus 1995. 198 s.

Dette er en føljeton, og det gælder både anmeldelsen og det anmeldte tysksprogede værk. I rapporten er der gjort en del for at man skal kunne tage sig frem og så uden at have læst bind I, og jeg vil forsøge det samme. Nye læsere kan således begynde her (med mulighed for supplerende oplysninger i *Danske Studier* 1994).

Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen er andet og afsluttende rapportbind fra et femårigt projekt 'Niederdeutsch und Skandinavien' ledet af Kurt Braummüller og støttet af Deutsche Forschungsgemeinschaft. Det fremgår af forordet at der undervejs har været en del udskiftninger i deltagergruppen, og i det foreliggende bind der rummer seks relativt selvstændige bidrag er projektgruppen suppleret med Ernst Håkon Jahr og Torben Arboe Andersen.

Det er karakteristisk for projektet at man har bestræbt sig på at udnytte resultater fra sociolingvistikken og fra sprogkontaktforskningen til at stille nye spørgsmål og fokusere på nye områder, og at man har udnyttet datateknologien både til korpusproduktion og til nye analyseformer, og demonstrerer dette for læseren på en vedlagt diskette.

Redaktøren lægger ud med en indførende oversigt over 'Former for sprogkontakt og flersprogethed i Hansetiden'. Heri præsenterer han ganske kort projektet og dets grundide: at anvende den moderne sociolingvistiks metoder og resultaterne fra sprogkontaktforskningen på de senmiddelalderlige og tidligmoderne kilder, og han skitserer forudsætningerne for den nedertysk-skandinaviske sprogkontakt. Lingvistisk bestod de først og fremmest i at de involverede sprog befandt sig på samme typologisk niveau og var nært beslægtede, mens der socialt var tale om et teknisk og kulturelt efterslæb for Skandinavien. Braummüller op-ridser en sprogkontaktsituationernes typologi og går især ind på tosprogethed over for 'semikommunikation'. En fuld bilateral tosprogethed afvises, bl.a. på grund af prestigeforholdet mellem nedertysk og nordisk der især gjorde det attraktivt for skandinaverne at tilegne sig nedertysk, mens den socialt og økonomisk overlegne hanseatiske købmand sandsynligvis ikke har været motiveret for at lære sig mere end det allermest nødtørftige af de nordiske sprog.

Braummüllers andet bidrag til rapporten handler om »Semikommunikation und semiotische Strategien«. Her drøftes først begrebet semikommunikation nærmere, dernæst skildres semiotiske strategier og principper for afkodning eksemplificeret ved den nedertysk-skandinaviske kontakt, og der gives en oversigt over morfologiske korrespondenser og divergenser mellem middelnedertysk og ditto nordisk.

Afsnittet munder ud i nogle overvejelser vedrørende en 'Hanserummets proto-grammatik' hvor den konkrete sprogkontaktsituation har en central placering. Det betones at man ikke blot må tage afsked med forestillingen om den ideale talar/hører i det homogene sprogsamfund, men også må gøre sig klart at sproget kun er en del af den menneskelige kommunikation. Man må regne med kategorier som delvise ligheder, uskarphedsrelationer og gestaltagttagelse, og det drejer sig ikke kun om regler der kan beskrives nøje, men om muligheder og sandsyn-

ligheder for at forstå. Og de var meget større dengang end nu fordi der ikke eksisterede nogen snæver skriftnorm, og der herskede en stor tolerance over for variation i talesproget. Braunmüller sammenfatter en hel række af de indsigter om sprogbrug og kommunikation som sociolingvistikken har produceret i de forløbne år og bruger dem på den konkrete historiske situation.

Den mest omfattende delrapport er Per Warters redegørelse for hvordan han har udviklet en computermodel af datidens læser og forsøgt på denne måde at simulere den historiske kontaktsituation og måle den indbyrdes forståelighed mellem kontaktsprogene – en vigtig forudsætning for en semikommunikation mellem nedertysktalende og danskere/svenskere. Det er en forkortet version af hans magisterafhandling med titlen »Computersimulation von Wortverstehen am Beispiel mittelniederdeutsch-skandinavischer Sprachkontakte«, og den falder i tre dele: han beskriver grundlaget, redegør for ordforståelsesmodellen med programmet Manal og fremlægger forsøgsforløbet og de foreløbige resultater.

At et ord (altså også et ord fra L2) forstås af den simulerede læser, betyder at det kan opløses i sine morfemer ved hjælp af grafematiske regler og orddannelsesregler, at de enkelte morfemer kan genfindes i leksikon, og at orddannelsesreglerne tillader dannelse af ordet. Alle ord bliver således henført til L1-leksikonnet. For at blive genkendt skal ordene fra L2 ligne L1, og fra eksperimenter ved man at konsonanterne er vigtigere end vokalerne for at forstå et ord, og initiale konsonanter er vigtigere end mediale. Den sproglige afstand mellem to konsonanter vurderes på grundlag af de fonologiske karakteristika for det fonem der er forbundet med pågældende grafem. Et fonologisk karakteristikon svarer til et punkt i et tredimensionalt gitter der udtrykker artikulationsart, artikulationssted og stemmelæbefunktion (stemt kontra ustemt). Ligheden kan således kvantificeres ud fra punkternes beliggenhed.

Computersimuleringen er en simulering af den gensidige læseforståelse i senmiddelalderen og tidligmoderne tid. Selv om fonologisk afstand inddrages, er det ikke en simulering af den kontakt som projektet regner for væsentligst, den mundtlige. Dette beklages af forfatteren, og den beklagelse kan anmelderen da kun dele, selv om det er indlysende at en simulering af en senmiddelalderlig mundtlig kommunikationssituation er vanskelig for ikke at sige umulig. Den viden vi har om den indbyrdes forståelighed af de moderne nordiske sprog i mundtlig og skriftlig udgave kan imidlertid ikke undlade at gøre en skeptisk mht. nytten af at få at vide hvor stor den indbyrdes læseforståelse var, hvis man mener den skriftlige kommunikation ikke spillede nogen særlig stor rolle. Men det ses der altså væk fra under forsøget på at besvare spørgsmålet om der er et tilstrækkeligt stort antal indbyrdes forståelige ord til at muliggøre en »semikommunikation«, og om den indbyrdes forståelighed er større ved slutningen af kontaktperioden end ved begyndelsen. Det første spørgsmål besvares med et tøvende ja mens forfatteren ikke mener at undersøgelsen har været omfattende nok til at besvare det andet spørgsmål.

Jeg vil afholde mig fra at referere den rent tekniske side af sagen – den er allerede meget koncentreret i Warters fremstilling og tåler ikke yderligere kondensering, men vil gøre opmærksom på, at vi som læsere i dette tilfælde har en sjælden chance for at kigge forfatteren i kortene: der følger med bogen en diskette med dele af de analyserede tekster, ordlister (ordnet efter forskellige principper) og

anvendte programmer, samt en fil med en vis vejledning. Så har man blot en IBM-kompatibel computer, kan man se hvordan det hele fungerer. Anmelderen har afprøvet disketten og kan fortælle at det er uhyre enkelt, og man får god besked på skærmen.

Warter har gennemført tre eksperimenter på et meget lille tekstkorpus, nemlig første kapitel af Genesis i centrale oversættelser på nedertysk, dansk og svensk fra 1500-tallet. Det første forsøg skulle klarlægge den indbyrdes forståelighed ved den første kontakt, det andet vise om kommunikationsmulighederne forbedres hvis der indlæres visse tilordningsregler, og det tredje forsøg skulle vise om kommunikationsmulighederne forbedres gennem sprogkontakten. Ved den første kontakt måles den simulerede forståelighed af nedertyske ord til 11% respektive 16% for svenskere og danskere, mens nedertysktalende skulle kunne forstå 30% svensk og 33% dansk, og forståeligheden mellem dansk og svensk er nærværd 70%. Forudsat at man skal kunne forstå halvdelen for overhovedet at få noget udbytte af kommunikationen, må man sige at en kommunikation mellem skandinavisk og nedertysk uden tosprogethed ikke kunne lade sig gøre ved første blik. Men måske ved andet eller tredje: hvis man lader computeren lære nogle tilordningsregler og flexionsendelser, bliver resultatet væsentligt bedre: den svensktalende skulle så kunne forstå 55% af de nedertyske ord, og den nedertysktalende være i stand til at tyde 59% svenske og hele 67% danske ord (det danske modul er (endnu) ikke blevet videreudviklet, så der mangler resultater for den simulerede danske forståelse af de to andre sprog). Med en vis viden om korrespondenser stiger forståeligheden således ganske voldsomt.

Mens det ikke er overraskende at indlæring af nogle enkelte regler kan give meget forbedrede resultater, kom det bag på anmelderen at der ikke kunne påvises nogen forbedring af kommunikationsmulighederne ved den diakrone simulering. Forsøget er kun gennemført for kontakten mellem svensk og nedertysk, og forskellen mellem forståeligheden mellem Genesisparafrasen fra anden halvdel af 1300-tallet og den tilsvarende oversættelse fra Gustav Vasas Bibel 1541 er på kun 4% (stigning fra 26 til 30). Det er et overraskende resultat, og man spørger derfor sig selv om det skyldes tekstvalget. Er 1541-teksten for konservativ, for ikke at sige restaurativ, til at vise hvad der var sket med det svenske dagligsprog? De sproglige ændringer i løbet af denne periode anses normalt for at være omfattende, hvis man skal tro på udsagn som dette om Svensk Tidebok fra 1525: »I stället uppträdde på papper och pergament, ja till och med i tryck, ett språk och en ortografi, som i regellöshet söker sin like och vars kalejdoskopartade bild på ett slående sätt återspeglar den jäsande tidens i utveckling stadda talspråk med dess starka tillsatser såväl av inhemska dialektmoment som av under unionstiden inkomna lågtyska och danska språkformer. Ett påtagligt bevis på det svenska språkets djupa förfall före reformatörernas framträdande ha vi i den år 1525 tryckta Svenska Tideboken« (Lindqvist:1927:89).

Det nye Testamente 1526 og ikke mindst Gustav Vasas Bibel 1541 markerede en vending mod en helt anderledes homogen ortografisk norm med flexionsendelser der på nogle punkter lagde afstand til dansk og nedertysk og til meget af det svenske talesprog. De danske reformationstidsoversættelser afspejler formentlig i højere grad samtidens sprog, det er derfor ærgerligt at der ikke har været tid til at gennemføre forsøget for dansk og nedertysks vedkommende. Og

så kan jeg ikke undertrykke en undren over den grafiske afbildning af den indbyrdes forståelighed. Min umiddelbare udlæsning er modsat tekstens.

Ernst Håkon Jahrs artikel (som genfindes i norsk udgave i *Nordisk og Nedertysk* og er en oversættelse af Jahr 1994 udvidet med et kapitel om forholdene i Bergen) bærer titlen 'Niederdeutsch, Norwegisch und Nordisch'. Jahr lægger ud med en konstatering af det paradoksale i at alle sproghistoriske fremstillinger bemærker at der ikke er noget andet sprog der har påvirket de nordiske så meget som nedertysk, men de samme sproghistorikere ofrer som regel forbavsende lidt plads på at gøre rede for hvori denne påvirkning består, bortset fra at de nævner nogle nedertyske låneord (et ikke helt dækkende billede af Peter Skautrup's skildring af yngre middeldansk). Det skyldes, mener Jahr, at det junggrammatiske paradigme har domineret totalt i nordisk sproghistorie, og ændringer forårsaget af sprogkontakt kan vanskelig passes ind i en junggrammatisk forståelsesramme bortset fra hvad der kan konceptualiseres som *lån*. Derfor har man koncentreret sig om at kortlægge låneord fra nedertysk til nordisk.

Heroverfor stiller Jahr en sprogkontaktforskning i Uriel Weinreichs og Einar Haugens spor, inspireret af Robert Le Page og André Tabouret-Kellers *Acts of Identity* og Peter Trudgills *Dialects in Contact* samt af teoriudviklingen i udforskningen af kodeskift. Han opstiller et problemkatalog på fire punkter

1. Sprogkontaktens rolle for den typologiske omformning
2. Var kontakten af samme type overalt i Norden?
3. Hvordan var nedertyskens funktion som *lingua franca*?
4. Var der mulighed for gensidig forståelse mellem nedertysk og nordisk?

Under punkt 2 skitseres de sprogsociale forhold i Stockholm kontrasteret med Oslo, Tønsberg og frem for alt Bergen. I Stockholm måtte hansekøbmændene opgive deres tyske borgerskab og blev relativt hurtigt integreret i byens styre, mens de i Norge beholdt deres tyske borgerskab og specielt i Bergen udgjorde en egen koloni. Den var stor og bestod stort set af ugifte mænd eller mænd som havde familien i Tyskland, dvs. sprogkontakten var udelukkende en kontakt mellem voksne, mens der i de andre byer også er tale om tyske børn der voksede op som tosprogede (eller bidialektale alt efter hvordan man betragter forholdet mellem de to koder). Den særlige bergensiske situation ser Jahr som en væsentlig del af forklaringen på bergensdialektens specielle udvikling, og han argumenterer overbevisende for at »imperfect adult learning« har spillet en rolle for udviklingen af flere af de bergensiske særtræk som tidligere forskere har beskrevet som en kombination af systeminterne udviklinger og (ellers ikke bevidnet) immigration fra øst- eller nordnorsk dialektområde. Ved hjælp af begreberne 'levelling' og 'simplification' hentet fra Trudgills model for dialektkontakt (Trudgill 1986, 1994) forklarer han de fleste af særtrækkene, såsom mangel på u-omlyd, uomlydt præsens af stærke verber, genresreduktion fra tre til to grammatiske køn og analytisk udtrykt genitiv (*mannen sin hatt*). Til beskrivelsen af et enkelt træk: præteritum af svage verber på -et må han dog også inddrage dansk.

Under punkt 4 gennemgås de forskellige muligheder for at af- eller bekræfte en hypotese om direkte forståelighed mellem nedertysk og nordisk i senmiddelalderen. Direkte samtidige kommentarer til situationen mangler vi, og det er ikke sikkert at der nogensinde vil dukke nogen op. Som argument for den direkte forståelighed nævner Jahr at der ikke kendes nedertyske lærebøger i nordiske sprog

(i modsætning til russisk). Her må man dog huske på at e silentio slutninger altid er farlige. Sikrere er det at bygge på detailstudier af centrale sprogbrugere, og Lene Mobergs analyse af Stockholm byskriveren Helmik van Nördens sprogbrug er en begyndelse. Jahr gør mest ud af de muligheder der er for at studere følgerne, både de lingvistiske og de sprogsociale, af kontakten mellem nedertysk og nordisk, for at se om der har været tale om *sprogkontakt* eller *dialektkontakt*, dvs. kontakt mellem nært beslægtede og indbyrdes forståelige sprogvarianter. Hvis det sidste er tilfældet skal vi ikke vente at finde udbredt tosprogethed eller udvikling af et blandingsprog, og heller ikke udstrakt kodevekslen, hvorimod lån, grammatisk forenkling og koinéudvikling kan findes under begge former for kontakt.

Det er højst diskutabelt om det er lykkedes at påvise nogen forekomst af tosprogethed (om end Moberg 1989 hævder det) og det samme gælder blandingsprog og kodeveksling. De eksempler der fremdrages er især fra Norge, og de viser at der kan findes kodeveksling i relativt formel sammenhæng i 1600-tallet, men da er det mellem højtysk og dansk. Problemet ved Jahrs bevisførelse er at der også her er tale om en e silentio slutning. Der er faktisk for nylig udgivet en dansk tekst (Poulsen og Hansen 1994) der viser tosprogethed dansk nedertysk i slutningen af slutningen af 1500-tallet, nemlig i en bonde dagbog hvor alle økonomiske forhold omtales på nedertysk, mens resten af optegnelserne er ført på dansk, men den er fra Sønderjylland, dvs. fra grænseområdet mellem dansk og nedertysk hvor de sprogsociale forhold har været temmelig meget anderledes end i kongeriget. Mads Pauelsen kan følgelig ikke betragtes som repræsentativ for andet end grænselandet.

Mens det meste af den forudgående udforskning af forholdet mellem nedertysk og de nordiske sprog har drejet sig om låneord, har det her omhandlede projekt været karakteriseret ved at lægge hovedvægten på andre lingvistiske niveauer, men i de to sidste artikler i dette bind genoptager man emnet nedertyske låneord. I ingen af tilfældene er der dog tale om låneordstudier i almindelighed, men i særdeleshed: en undersøgelse af den leksikalske transferens i basisordforrådet i ældre nysvensk og en katalogisering af forekomsten af nedertyske låneord inden for visse sagområder i jyske dialekter.

Ludger Zeevaert forsøger at svare på spørgsmålet om hvor intensiv den midledertysk-skandinaviske kontakt egentlig var ved at anvende en universel sprogkontaktmodel som Thomason/Kaufman 1988 har opstillet. Modellen opererer med 5 grader af kontakt og opstiller en typologi for hvilke sprogforandringer der kan forventes på de forskellige trin, fra leksikalske lån i det perifere ordforråd ved let kontakt til lån på alle sproglige niveauer og typologiske ændringer under meget stærkt kulturelt tryk. Ved en nøje undersøgelse af hvilke leksikalske transferenser (som er en fællesbetegnelse for interferens og det der traditionelt kaldes låneord) der kan konstateres i de svenske tekster, skulle man så kunne slutte til graden af kontakt. Et vigtigt punkt er om transferenserne finder sted i det basale ordforråd, dvs. den del af ordforrådet der er mest resistent over for ændringer, og det vil igen sige formord som pronominer og talord samt benævnelser for legemsdele og geografiske fænomener som ikke er særligt kulturelt afhængige. Rent praktisk lægger Zeevaert en liste på 200 basisord som Swadesh har opstillet i 1952 til grund for afprøvningen. I parentes bemærket synes denne liste ik-

ke ganske kulturuafhængig. Jeg tvivler i hvert fald på at slanger og hunde spillede en større rolle end heste og får i Norden og Nordtyskland på overgangen fra middelalder til nyere tid, ligesom jeg undrer mig over at opkastninger var så almindelige at 'vomit' hører til det basale ordforråd.

Tekstgrundlaget for Zeevaerts undersøgelse er en række bibeltekster på højtyisk, nedertysk, dansk og svensk (blandt dem Genesis, så basisordet 'slange' er repræsenteret!). Ved hjælp af de udviklede programmer bliver antallet af transferenser i mere eller mindre hyppige ord udregnet, og resultatet er at der er færre transferenser i de hyppigt forekommende ord end i de mere sjældne, blandt de 157 anvendte basisord er der kun 9 transferenser, dvs. knap 6 % af typerne, og kun 1,5 % forekomster, da en stor del af transferenserne kun forekommer én gang. Sammenhængen mellem transferens og ordklasse undersøges også, og det viser sig at over 80 % af transferenserne udgøres af substantiver og verber, mens der på den anden side slet ikke er nogen transferens inden for talord, pronominer, præpositioner, artikler og interjektioner.

Ifølge dette resultat skulle kontakten mellem middelnedertysk og skandinavisk have været mellem 'let' og 'noget intensivere kontakt'. Denne indplacering skulle svare til at kontakten mellem svensk og nedertysk må karakteriseres som relativt kort og det kulturelle tryk relativt ringe, med andre ord at gruppen af nedertysktalende fx i Stockholm ikke udgjorde en numerisk eller politisk overlegen gruppe, at tosprogethed ikke var udbredt i større dele af befolkningen, men begrænset til enkelte mindre grupper, og at de nedertysktalende blev relativt hurtigt integreret, både sprogligt og kulturelt.

Dette svarer dårligt til at der er eksempler på nedertysk transferens på snart sagt alle sproglige niveauer og rejser igen spørgsmålet om kommunikationsformen: tosprogethed eller nabosprogskommunikation, dvs. hver taler sit eget sprog men har en tilstrækkelig passiv kundskab om det andet til at kommunikationen kan lykkes. Ligheden mellem nærtbeslægtede sprog er ikke mindre i det centrale ordforråd end i resten af ordforrådet, vel snarest større, idet der ifølge modellen er større chance for at ord fra det perifere ordforråd er blevet udskiftet i et af sprogene som følge af kontakt med et helt tredje sprog. For hele den underliggende hypotese om »semikommunikation« forekommer det mest interessant hvor stor en del af et noget udvidet ordforråd der ville være identisk eller identificerbart. Hvordan så de almindeligste 6-800 ord ud omkring 1400?

Sidste kapitel i rapporten er af Torben Arboe Andersen, Institut for jysk sprog- og kulturforskning, Aarhus Universitet. Det handler om nedertyske låneord i jyske dialekter, nærmere betegnet ord inden for sagområdet husgeråd samt betegnelser for mad og drikke.

Kontakten mellem nedertysk og dansk var mest intens i byerne, omfanget af nedertyske låneord der er optaget i de landlige dialekter og har holdt sig (næsten) til nutiden, antages derfor at være et godt mål på intensiteten af kontakten. Og det valgte emne borger for at det er dagligsprogsstof.

Arboe Andersen har gennemgået den færdigredigerede del af Jysk Ordbog (A-fiol) og Feilbergs jyske ordbog fra F til Å, og det har givet et korpus på 219 ord. Skulle det ikke have været på mindst 220? Jeg savner *snysk* og har altid været skeptisk mht. den almindelige forklaring på *knappost*. Den hovedopgave han har stillet sig er at registrere låneordene, med oplysning om hvilket sprogrin af det

långivende sprog der er tale om, middelnedertysk eller nyhøjtysk (eller i visse tilfælde hollandsk eller frisisk). Ordene er opdelt i saglige undergrupper og fremlægges i form af et alfabetisk ordnet minileksikon for hver undergruppe. Derimod har Arboe Andersen ikke kunnet give sig tid til at redegøre for ordenes/formernes geografiske udbredelse (hvad han selv beklager), og det er en skam. Som undersøgelsen foreligger er der ingen mulighed for at se om det enkelte ord kun er bevidnet fra et par punkter i grænselandet eller er udbredt til størstedelen af Jylland. Og der er dog pokker til forskel på disse to ting. Den nedertyske indflydelse har været meget mere langvarig og konstant i grænselandet end længere oppe på halvøen. Man kan kun håbe på at Arboe Andersen får tid til at gennemføre anden del af undersøgelsen, og allerbedst ville det være hvis han ikke lod jerntæppet gå ned i Lillebælt, men undersøgte hvorvidt og hvor langt de nedertyske låncord var registreret i ømålene. Det er velkendt at der var tætte forbindelser mellem Fyn og Jylland, og det er almindeligt antaget at forekomsten af nedertyske lån er større i den sydlige del af ømålsområdet end længere nordpå (jf. Nyberg 1988:54). Det ville ikke være arbejdsmæssigt uoverkommeligt at følge ordene i ømålsordbogens samlinger, for den første tredjedel af alfabetet kunne det endda ske ved at slå op i Ømålsordbogen (bd. 1-3 1992-96, bd. 4-5 i manuskript), for resten af alfabetet ville der i de fleste tilfælde foreligge en sagredaktion.

Arboe Andersen fortæller ikke hvordan excerperingen blev grebet an, men giver udtryk for flere steder i sin artikel at dette arbejde har været mere tidrøvende end beregnet (derfor har han fx ikke haft tid til at redegøre for udbredelsen). Man får derfor en mistanke om at han ikke har været opmærksom på, at der på Institut for Dansk Dialektforskning findes et eksemplar af Feilbergs ordbog i form af et emnemæssigt opstillet seddelkartotek. Hvis man benytter dette, er det forbundet med betydeligt mindre arbejde at gennemgå et i forvejen afgrænset emne.

Den foreliggende bog har ikke fjernet alle anmelderens forbehold over for projektets anlæg, men den har med sin grundige drøftelse af den grundlæggende hypotese om semikommunikation nuanceret diskussionen. Og de to bind har tilsammen givet et meget mere anskueligt billede af sprogkontaktsituationen i senmiddelalderen. Der tales ikke abstrakt og ud i den blå luft om indflydelser og påvirkninger, men man forsøger at sætte kommunikationen ind i en samfundsmæssig og situationel kontekst, at give den krop. Og det er ikke noget dårligt forsøg.

Endnu en bogudgivelse fra 1995 omhandlede forholdet mellem nedertysk og de nordiske sprog. Ernst Håkon Jahr har redigeret antologien: *Nordisk og nedertysk. Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen*.

Udvalget omfatter fire artikler med et nært forhold til *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I*, nemlig tre artikler fra denne bog i opdateret og revideret form (to af Braunmüller og en af Diercks) samt to nyskrevne artikler af Warter og Zeevaert der fremlægger deres videre arbejde med de temaer de skrev om i rapporten. Dertil kommer en artikel af Erik Siemensen 'Påverknaden fra mellomnedertysk på norsk i diplom frå det 14. hundreåret', der er en bearbejdelse og ajourføring af en artikel fra 1987 (Ureland 1987), som sammen med redaktørens indledningsartikel (som genfindes i *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II*) bringer norsk ind i billedet. Ved at vælge oversatte og delvis

eftermiddelalderlige kildetekster der repræsenterer en situation hvor norsk var gledet ud som litteratursprog på linje med dansk og svensk udgrænser det hamborgske projekt forholdet nedertysk-norsk, det rådes der altså bod på i den nordisksprogede antologi.

Jeg vil ikke gå ind på indholdet i disse artikler, da det i al væsentlighed er omtalt i anmeldelserne af de to tysksprogede rapporter, men pege på at det er en meget nyttig udgivelse: Den præsenterer Hamborgprojektet på de centralnordiske sprog og giver en situationsrapport over udforskningen af forholdet mellem nedertysk og de nordiske sprog. Det gør den til en oplagt bog i universitetsundervisningen – det er jo ikke længere en selvfølge at dansk- eller nordiskstuderende kan læse tyske videnskabelige tekster. Og så kan udgivelser som denne måske medvirke til at afdratisere forskellene mellem bokmål, dansk, nynorsk og svensk i skreven form, og dermed medvirke til at opretholde den nordiske nabosprogskommunikation, helst som mere end semikommunikation.

Litteratur:

- Kotsinas, Ulla-Britt & John Helgander (utg.) *Dialektkontakt, sprogkontakt och språkförändring i Norden*, Stockholm 1994
- Lindqvist, Natan: *Stort och smått i språkets spegel*, Uppsala 1927
- Moberg, Lena: *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*, Uppsala 1989
- Nyberg, Magda: *Tyske låneord i sønderjysk*, København 1988
- Trudgill, Peter: *Dialects in contact*, Oxford 1986
- Trudgill, Peter: Language contact and dialect contact in linguistic change, i Kotsinas & Helgander 1994:13-22
- Poulsen, Bjørn og Inge Biehl Hansen (red.): *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. København 1994
- Thomason, Sarah Grey & Terrence Kaufman: *Language contact, creolization, and genetic linguistics*, Berkeley – Los Angeles 1988
- Ureland, Sture (red.): *Sprachkontakt in der Hanse*, Tübingen 1987

Inge Lise Pedersen

Ludvig Holberg: A European Writer. A Study in Influence and Reception. Edited by Sven Hakon Rossel (= Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft, 8). Amsterdam & Atlanta, GA 1994. 238 s. Hfl. 75 / US\$ 46.50.

At Holberg var europæer er indiskutabelt, alene fordi det dansk-norske dobbeltmonarki, han hørte hjemme i, var en del af Europa. Det var ganske vist et faktum, der af og til blev overset ude i verden. Det krænkede Holberg, der bl.a. følte sig kaldet til at gøre opmærksom på det i den noget hovedkulds reaktion, han under pseudonymet Holger Danske udgav som svar på en uskyldig men åbenbart mis-

forståelig bemærkning i et skrift af nederlændingen Pieter Burmann, som blev belært om, at »Danmark er placeret i den del af verden, der almindeligvis betegnes som Europa«.

At Holberg tillige var europæisk forfatter er den grundlæggende præmis i denne bog. Han var det fordi han arbejdede med Europa som horisont og med europæisk litteratur som baggrund og inspiration, og fordi han havde ambitioner om at nå et europæisk publikum med i hvert fald dele af sit forfatterskab. Sidst og ikke mindst var han det på grund af de uvisnelige kvaliteter i det store og alsidige forfatterskab, der havde og har internationalt niveau.

Bogen består af syv kapitler, hvori Holberg og hans forfatterskab anskues i relation til den klassisk græsk-romerske litteratur og centrale områder af den nyere europæiske. Den indledes med et forord af udgiveren Sven H. Rossel og en kronologisk oversigt over Holbergs liv og værker, og afsluttes med en bibliografi og et personindeks.

Sven H. Rossel bringer i bogens første kapitel en samlet præsentation af Holbergs liv og værk i kapitlet *Ludvig Holberg: The Cosmopolitan. A Monographic Sketch* (s. 1-41). Rossel kommer omkring alle sider af forfatterskabet, og skriver med en indsigt og et overblik, der må gøre hans kapitel til et oplagt sted at begynde for nye, engelsksprogede læsere af Holberg. Kapitlets nærmest programatiske præsentation af Holberg som kosmopolit fremstår som en variation af bogens tema, Holberg som europæisk forfatter. Holberg læste masser af europæisk litteratur. Han overskred nationale grænser på sine rejser i Europa, og sproglige, når han skrev på latin eller søgte at gøre sig kendt i udlandet ved hjælp af oversættelser til hovedsprogene. Om dette tillige gjorde ham til verdensborger kan måske diskuteres. Spørgsmålet er, om Holbergs universalisme var kosmopolitisk, og ikke snarere af poetisk og filosofisk karakter.

En af de betydeligste europæiske kræfter bag Holbergs forfatterskab var utvivlsomt arven fra det antikke Grækenland og Rom, som behandles i Torben Damsholts kapitel om *Ludvig Holberg and Greek-Roman Antiquity* (s. 42-66). Den græsk-romerske kultur havde et dybt og vidtforgrenet rodnet på Holbergs tid, med lange traditioner bagud inden for såvel undervisningsvæsen og litteratur. Med reference til Paul Hazards klassiker *La crise de la conscience européenne 1680-1715* fra 1934 anskuer Damsholt Holberg i sammenhæng med den konflikt, der fik sit litterære udtryk i den såkaldte »querelle des anciens et des modernes«, og som ikke blot blev til et opgør omkring den gamle litteraturs værdi og forrang i forhold til den nye, men tillige blev til en generel kulturel konfrontation, hvor tradition og autoritet ikke længere kunne tages som givne udgangspunkter. Damsholt tilføjer med sin veldisponerede og dybtgående analyse studiet af Holberg og hans forhold til den klassiske arv nye perspektiver. Holberg var bredt belæst i klassikerne, mere end enkelte af bogens andre forfattere tilsyneladende har gjort sig klart. At Holberg f.eks. først har gjort sig bekendt med Cicero og Seneca i begyndelsen af 1730-erne (s. 36) forekommer ikke sandsynligt, ligesom han givetvis har været fortrolig med forfattere som Juvenal og Horats længe før han blev professor i latinsk veltalenhed i 1720 (s. 108).

Tyskland var, kulturelt og geografisk, tæt på Danmark og fik som det fremgår af Vivian Greene-Gantzbergs kapitel om *Ludvig Holberg and the German-Speaking Europe* (s. 67-103) stor betydning for Holberg og især for receptionen af hans

værk. Allerede i sin fødeby Bergen erhvervede Holberg sig de grundlæggende kundskaber i tysk sprog. Tyske byer blev senere både selvstændige rejsemål og transitstationer på hans rejser. På en af dem opsøgte han Christian Thomasius, et møde, der dog ikke tilnærmelsesvis gav et udbytte, der kunne lignedes ved det, Holberg fik ved at studere Samuel Pufendorf, den store inspiration bag både Thomasius' og flere af Holbergs skrifter. Den tyske påvirkning var dyb og mangesidig, hvilket muligvis forklarer, at Holberg i det tyske område hurtigt fandt et stort og lydhørt publikum. Det gjaldt først og fremmest, men ikke udelukkende, Holbergs komedier, der hørte til de hyppigst opførte stykker på tyske scener allerede på Holbergs egen tid; greene-gantzberg kan således oplyse, at næsten en fjerdedel af de 190 stykker, der blev opført i sæsonen 1742-43, var skrevet af Holberg, og at Holberg blev opført mere end 2.000 gange i perioden fra 1748 til 1865. Hun angiver ikke det empiriske grundlag for eller kilden til disse tal, men efterlader ingen tvivl om, at komedierne fik en rolle i og for tysk teater, der er uden sidestykke i noget andet land, bortset fra Danmark.

En tilsvarende popularitet opnåede Holberg aldrig i de romanske lande, fremgår det af Jørgen Stender Clausens kapitel om *Ludvig Holberg and the Romance World* (s. 104-138). Det lykkedes ikke Holberg at få iscenesat sin egen franske oversættelse af den politiske kandestøber, som han havde med sig til Paris i 1725-26, og også efter sin død har han haft svært ved at slå igennem i det Frankrig, der ellers på så mange måder kom til at præge ham som intellektuel og forfatter. Mens Stender Clausen fremhæver betydningen af opholdene i Paris for Holbergs litterære udvikling, tager Gerald S. Argetsinger i sit kapitel om *Ludvig Holberg and the Anglo-American World* (s. 139-161) udgangspunkt i Holbergs ophold i England fra foråret 1706 til sommeren 1708. Argetsinger betragter denne periode som den formative i Holbergs liv: han kom til England uden nogen klar fornemmelse af hensigten med sit liv, og rejste derfra med en forvisning om, hvad hans liv skulle bruges til – en vurdering, der tilsyneladende bygger på en enkelt bemærkning i det første levnedsbrev. Konkrete forbilleder i engelsk litteratur er det vanskeligt at påpege ifølge Argetsinger, der til gengæld fremhæver betydningen af de iagttagelser, Holberg gjorde sig under sit ophold i landet, og de holdninger, de affødte. Argetsinger tillægger således hvad der betegnes som Holbergs »English experience with women« stor betydning for udviklingen af digterens kvindesyn.

Holbergs gennemslagskraft i den anglo-amerikanske del af verden har ifølge Argetsinger været minimal. Begrænset har Holbergs indflydelse også været i den russiske litteratur, som Cynthia Dillard behandler i kapitlet *Ludvig Holberg in the Russian Literary Landscape* (s. 162-190). Dillard gør opmærksom på, at selve forestillingen om indflydelse fra en vestlig forfatter generelt er blevet opfattet som problematisk i Rusland. Ikke blot sproget, men også den nationale og ideologiske selvopfattelse har været barrierer i den internationale udveksling af litterære værdier. Skoleeksempler herpå har Dillard ikke overraskende bl.a. kunnet finde i holdningen til Holberg under kommunismen. Et par bemærkninger fra 1848 om Holberg i et skrift af Karl Marx, der forelå på russisk i 1956, legitimerede tilsyneladende udgivelsen af 6 komedier i russisk oversættelse året efter. Det har antagelig ærgret kapitlets forfatter lige så meget som det ærgrer læseren, at det endnu flere år efter Sovjetunionens sammenbrud har været umuligt for hende

at skaffe sig adgang til den hidtil eneste bog der er skrevet om Holberg på russisk, Cherniavskys fra 1966.

Mens forfatterne til de øvrige kapitler forholder sig til hele Holbergs forfatter-skab har Bent Holm i sit kapitel om *Ludvig Holberg and his Double: Holberg in Scandinavia* (s. 191-225) valgt at tage sit udgangspunkt i et enkelt værk, nemlig Jeppe paa Bierget, den gennem alle tider mest populære af Holbergs komedier. Kapitlet indledes med en perspektivrig fremstilling af, hvad Holberg tilstræbte med sit forfatterskab, og af den strategi, han fulgte for nå sine mål. Den følges op af en analyse af komedien og dens forudsætninger i traditionen, og af Holbergs specielle udnyttelse af denne. Holm går dybt i bl.a. den karnevalistiske tradition og tolker stykket som en fremstilling af en person, der nok er en nar, men som til-lige viser hans omgivelseres naragtighed, en skikkelse, som tilskueren både kan le ad og identificere sig med. Jeppe rummer en dobbelthed, der havde afgørende ef-fekt på skuespillets opførelseshistorie. Skønt udgangspunktet er snævrere end i bogens øvrige kapitler formår Bent Holm i sit koncentrerede kapitel et give et mere generelt og mere nuanceret billede af de problemer og mekanismer, der gør sig gældende i den komplicerede transformation af kilder, traditioner og tolknin-ger til ny og original kunst. Med et begrebsapparat, der delvist er skabt af Holm selv (f.eks. når han til *ratio* etablerer det forståelsesfremmende men vistnok ikke kildebelagte modbegreb *irratio*) og med en lydhør årvågenhed over for teksten og dens muligheder leverer Holm i sit kapitel et gennemreflekteret og væsentligt bidrag til komediens fortolkning og dens opførelseshistorie.

Bogen opfatter Europa som en række lande eller regioner. Det er legitimt, og Holberg gjorde det selv både som historiker og som akademisk turist, f.eks. når han hengav sig til sin fascination af folkenes forskellige vaner og levemåder. Bo-gen dækker imidlertid ikke hele Holbergs Europa. Der er f.eks. ikke noget kapi-tel om Holberg og Nederlandene, målet for Holbergs første rejse og station på flere af de følgende, og et af tidens centre for humanistisk videnskab. Netop den-ne udeladelse antyder et mere principielt problem i bogens definition af Europa, nemlig det uafklarede forhold til den transnationale kultur, der med et udtryk fra perioden betegnes som den lærde republik. Holbergs forhold til denne var hver-ken entydigt eller uproblematisk, men er netop derfor i høj grad værd at beskæf-tige sig med. Holberg var som europæisk intellektuel på mange måder atypisk. Han begik sine største bedrifter som forfatter på dansk, men var sig tillige bevidst om de læsende borgere i den lærde republik, som han henvendte sig til med en væsentlig del af sine skrifter. Bl.a. i de tre levnedsbreve, som denne bogs forfat-tere i rigt mål inddrager, dog først og fremmest som kilde til hans biografi. Han gjorde det på det mest europæiske af alle sprog, nemlig latin. Man kan vel hæv-de, at Holberg derved optrådte mere entydigt som europæisk forfatter end ellers, og fristes til at se det som et udtryk for bogens lidt uafklarede holdning til det lærde, latinske Europa, at man har valgt den aparte praksis at citere latinske pas-sager, der ansøres på engelsk i hovedteksten, i oversættelse til *dansk* i noterne. Kun Torben Damsholt har insisteret på at få den latinske tekst med i sine noter.

Rossel fremhæver i sit forord, at bogen er skrevet af Holberg-forskere fra Skandinavien, Italien og USA, og at den udkommer på engelsk i en serie, der re-digeres i Østrig og udkommer i Holland, og tillader sig at antage, at Holberg vil-le nikke anerkendende til et sådant projekt. Det er der strengt taget intet, der tyder

på, i hvert fald involverede Holberg sig aldrig selv i noget tilsvarende internationalt arbejde. Derimod er der næppe tvivl om, at Holberg ville se med milde øjne på det, der er det bærende i denne bog: kærligheden til Holbergs forfatterskab og visheden om dets bæredygtighed også uden for hans modersmåls grænser.

Erik Petersen

Kirsten Dreyer (udg.): Kamma Rahbeks brevveksling med Chr. Molbech. I-III. Kbh. 1993-94 (Danish Humanist Texts and Studies Vol. 6). 739 + 200 s. 540,- kr.

Så kom den da endelig! En af det 19. århundredes vigtigste og vægtigste romantiske brevvekslinger kan nu læses ubeskåret og i en smukt tilrettelagt udgave med stort noteapparat, personregister og alt hvad der hører til en videnskabelig udgivelse. Det drejer sig om de privatbreve, der blev udvekslet mellem Kamma Rahbek og Christian Molbech; over 300 breve skrevet mellem 1813 og 1828, heraf langt de fleste i de to første år. Litteraturhistorikeren, cand. phil. Kirsten Dreyer har stået for udgivelsen, Museum Tusulanum har forlagt den i Det kgl. Biblioteks skriftserie »Danish Humanist Texts and Studies« – og flere fonde har stået økonomisk bi.

De knap 1000 sider (fordelt på to bind breve og et bind noter) afløser således den udgave af 156 breve, som forfatteren og Dante-oversætter Chr. K.F. Molbech formidlede i 1883. Christian K.F. Molbech var den ældre Molbechs søn; diskretionshensyn kan have styret hans beskæringer. Man åbner derfor med ekstra opmærksomhed denne nyudgivelse. Kommer der nye oplysninger frem om de to brevskrivere, der kan bekræfte eller afkræfte godt 100 års spekulationer om karakteren af forholdet? Får vi ændret det overleverede billede af et højst unage par – en klog, vittig og velskrivende Kamma Rahbek og en kedsommelig, tungsindig og patetisk Christian Molbech? Og har Kirsten Dreyer selv, med sine kommentarer og med sit godt fyre sider lange forord, noget at tilføje, eller noget nyt at sige om personerne, om deres samtid og om den følsomme brevveksling? Den brevveksling, hvorom så forskellige litterater som Georg Brandes og Vilhelm Andersen, Anne E. Jensen og Karen Klitgaard Poulsen – dens dramatiske forløb ufortalt – dog har kunnet enes om ét: at fremhæve Kamma Rahbek på bekostning af Christian Molbech. Ikke bare hendes breve, der kaldes mere »levende« og mere originale end Molbechs – dette går på såvel form som indhold – men også hendes person betragtes som interessantere. Det skyldes jo nok at Christian Molbech »unægtelig var noget kantet«, som hans biograf Morten Borup¹ skriver og derfor øjensynlig svær at holde af, men opfattelsen synes at have smittet af på synet på hans breve, på de holdninger de rummer, og på hans rolle i brevvekslingen – helt op til vor tid. Der er faktisk kun én (tidlig) undtagelse fra denne 'tradition'. Den tilhører Molbechs søn, Chr. F. Og han kan vel næppe opfattes som helt objektiv i denne sammenhæng. Men den manglende objektivitet kan have givet ham blik for det dialogiske i *ethvert* brev,² og for at en brevveksling er en i fællesskab skabt *tekst*.

I den forstand er Kirsten Dreyer traditionens tro tjenerinde. Her er ingen teore-

tiske overvejelser om brevets æstetisk-psykologiske og kun ganske lidt om dets genre-mæssige egenart. Og selvom Dreyer skriver at brevvekslingen er interessant pga sin kulturhistoriske værdi (muligheden for at følge et af tidens følsomme platoniske venskaber og for at få belyst livet på Bakkehuset), er det tydeligt, at det er Kamma Rahbek, der er hovedanliggendet. I forordets første afsnit, der er en mere overordnet indføring i forholdet mellem privat og offentligt i tidens brevkultur, refereres der således næsten udelukkende til Kamma, med formuleringer som denne:

Korrespondancen (giver) et nuanceret indblik i en særdeles intelligent kvindes tanker om eksistensen og individets rettigheder i begyndelsen af 1800-tallet (I, s. 11).

Senere får vi et 14 sider langt afsnit om »Kamma Rahbeks personlighed og livsfilosofi«, hvor der gives en grundig og vidende indføring i hendes trosgrundlag – det var en blanding af rationalisme og pictisme, med forsagelse og næstekærlighed som omdrejningspunkter – og hvor der desuden gøres et forsøg på at forbinde dette med hendes »psykologi«.

Det psykologiske er imidlertid ikke Dreyers forte, så hun repeterer stort set kun hvad der tidligere er sagt om fx Kamma Rahbeks »harmoniske ægteskab« med Knud Lyne – selvom det kunne have været interessant at få et bud på hvordan det påvirkede Kamma, at en af Rahbeks platoniske forelskelser installeres som en slags datter i Bakkehuset (III, s. 42). Kammars komplicerede og skyldbetonede forhold til sin mor¹ berøres heller ikke, selvom det nok ville have kunnet perspektivere den »heftighed« og de religiøse anfægtelser Dreyer selv nævner (I, s. 37-38).

Psykologisk indsigt, opdateret viden – eller bare konsekvens? – savnes også når fru Rahbeks herostratisk berømte sygelighed nævnes. Dreyer skriver således medfølelse i sit forord om hendes »svage helbred«, men i en note at hun (som broderen Carl Heger) var »udpræget hypokonder« (III, s. 49) – uden iøvrigt at bruge dobbeltoplysningen til noget. Her kunne hun ellers med fordel have lånt fra Georg Brandes karakteristik af Kamma Rahbek som »en Kvinde, som ikke har kjendt (...) den erotiske Passion (...) skjøndt hun efter sin Natur synes anlagt til at hengive sig til den.«^d Når Dreyer ikke gør det, er det sandsynligvis fordi det ikke passer ind i hendes argumentation – og den vender jeg tilbage til. Men det medfører at hun, når hun alligevel nærmer sig den del af fru Rahbeks psyke, der har med det kontroversielt-følelsesmæssige at gøre, må læne sig op ad en forældet biografisk-genetisk tradition. Det anskueliggøres også i hendes (noget sporadiske) karakteristik af Molbech, hvorom der står at han »måtte kæmpe med et tungsind, som han havde arvet fra moderen« (I, s. 26).

Hvis Kirsten Dreyer er en viderefører af det man kunne kalde Kamma Rahbek-hagiografien, er hun det imidlertid med oprejst pande; i modsætning til sine forgængere er hun bevidst om sin prioritering. Med henvisning til Molbechs forelskelse i den unge Hanne Langberg, som han træffer hos ægteparret Rahbek efteråret 1813 og senere gifter sig med, skriver Dreyer, at det er mindre interessant om brevforholdets sammenbrud skyldes at Kamma var jaloux – et tema mange af de ældre (mandlige) litteraturhistorikere nyfinget har kredset om. Man burde hel-

lere vende hele problemstillingen om, mener Dreyer, og spørge hvorfor det ikke kom til et brud langt tidligere, når forholdet »på det nærmeste bevæger sig fra den ene krise til den anden. *Vælger man at undersøge venskabet fra denne synsvinkel, bliver Kamma Rahbek den centrale figur. Det er hendes tanker og reaktioner, der er interessante at studere, ikke så meget Molbechs*« (s 38, her fremhævet). Vi skal senere se, at der ligger moralske vurderinger til grund for dette synspunkt.

At kærlighedshistorien afvises som primært konfliktmateriale i en biografisk studie som Dreyers, er imidlertid nyt. Der peges i stedet på de diskussioner om eksistensspørgsmål korrespondancen er rig på. Og herom *var de vitterlig tit så uenige, at gnisterne føg, også når de talte sammen, og uenigheden er sikkert ikke blevet mindre af at Kamma Rahbek havde en »trang til at missionere*«, som Anne E. Jensen har udtrykt det,⁵ og af at Molbech synes at have været ret stædig og nærtagende.

Dreyers tilgang forudsætter dog, at hun opfatter breve som en slags dokumentarisk og derfor troværdigt materiale til belysning af ikke bare kultur- men også privathistorien. Brevenes sandhedsværdi betvivles aldrig – selvom »den fulde forståelse af brevet først (fås), når det sættes ind i den biografiske sammenhæng«, som hun skriver (1, s 20). Jeg vil mene at det netop er denne tyrkeretro knyttet til breve som historisk kildemateriale (som ikke mindst cementeres i et cirkelbevis af »den biografiske sammenhæng«), der kommer til at bremse for den nyfortolkning brevvekslingen fortjener, og som visse af Dreyers overvejelser faktisk lægger op til.

Her vil jeg først og fremmest pege på hendes læsning af det rollespil de to brevskrivere indgår i. Det handler i korthed om at Chr. Molbech tildeler Kamma Rahbek rollen som sin *moderlige, opdragende veninde* – *inspirationen er Nathalie-figuren fra Goethes Wilhelm Meisters Lehrjahre (1794-96)* – og han indtager selv en sønlig eller »lehrjunge«-agtig position i brevvekslingen. Kamma Rahbek er, skriver han, ikke kun »*Actrice*«, men virkelig *Directrice* og *Instructrice* paa mit Livs Theater« (brev af 1. april 1813). Og Kamma går villigt ind i rollen.

Kirsten Dreyer bruger dette til at læse brevvekslingen som en dannelsesroman, hvor Molbech har rollen som »den unge mand, der skal føres frem til et liv i harmoni med sig selv og befriet fra hangen til fantasteri gennem Kamma Rahbeks opdragende indsats. *At projektet mislykkedes, skyldtes Molbech selv*« (s 33, her fremhævet). Han ville ikke høre op med sit fantasteri og finde sig et fast ståsted i hverdagens virkelighed, mener Dreyer. Og Kamma tabte derfor tålmodigheden med ham, forstår vi.

Rent bortset fra at denne fortolkning støtter sig stærkt til en forhåndspfattelse af at den, der er klog og reflekteret samtidig er den troværdige, og at den forvirrede og splittede følgelig er uvederhæftig – kunne man så ikke forestille sig, at Molbechs valg af *Wilhelm Meister*-rollen skyldtes en fascination af den lange, kringlede og dramatiske dannelsesvej, snarere end af målet? For det er vist almindeligt accepteret, at dannelsesromaners slutharmoni er dybt kedsommelig, og Goethe er skam ingen undtagelse.

Hvis Dreyer nu havde tilladt sig at læse sin »dannelsesroman« med disse briller – og det er faktisk i overensstemmelse med Molbechs højromantiske ideer, og

dem vender vi tilbage til – havde hun heller ikke behøvet at bortforklare den mere erotiserede side af relationen mellem »opdragersken« Kamma Rahbek og »eleven« Molbech. Men det gør hun, med fynd og klem, hun vil højst gå med til at Kamma har nogle »uforløste moderfølelser« (I, s 32).

Det dilemma Dreyer her havner i skyldes netop at hun bruger brevene som indiskutable kilder til privathistorien. Og Dreyers ideal-billede af kvinden Kamma Rahbek kan åbenbart ikke tåle at komme ned fra piedestalen. Hvis hun nu havde holdt fast ved det litterære aspekt ved tidens privatbreve – hun peger faktisk selv på det i afsnittet om hvor »private« disse breve egentlig var, og det er værd at bemærke at metaforen »teater« netop bruges i Molbechs inklinasjon til Kamma i brevet af 1. april 1813 – og hvis hun så også havde gjort sig nogle overvejelser over brevens psyko-æstetiske muligheder og begrænsninger, og brevens karakter af *skrift* – så kunne hun have undgået dette dilemma.

Det er tydeligt, at Dreyer ikke bryder sig om ideen med rollespillet. Og selvom Kamma Rahbek både leger med et stykke af vejen og egentlig også synes at nyde det, får det ikke vores udgiver til at ryste på hånden når hun skriver, at det er noget »Molbech forsøger at få Kamma til at gå med på« (I, s 17). Senere får vi at vide, at han »på næsten dæmonisk vis« (I, s 33) »prøvede at fastholde Kamma i Nataliarollen« (I, s 32). Idealiseringen af Kamma Rahbek får her (vulgær)feministiske overtoner – hun er en slags offer (for forførelsen Molbech). Men et heroisk offer, der ikke lader sig knuse: »Kamma bliver ikke nihilist eller misantrop. Hun modnes istedet som menneske og kristen« (I, s 39). Mens Molbech nærmest kommer til at brænde i Helvede, skal man tro Kirsten Dreyer:

Brevene viser, at Kamma mere og mere har indset, at Molbech blot var en narcissist, der havde brugt venskabet og ikke mindst brevene til at få luft for sine følelser, men egentlig ikke ønskede at nå frem til hendes egen erkendelse (I, s 40).

Det er jo et markant synspunkt. Men iøvrigt tror jeg Dreyer har ret i, at Molbech ikke ville overbevises (eller drages op) til det Kamma stod for. Det er heller ikke her målet, det gælder. For han var romantiker af den tyske skole og desuden stærkt Rousseau-inspireret, ikke mindst af Rousseaus ide om *kønskomplementariteten*.⁶ Hvis Kirsten Dreyer i sin beundrende fokuseren på Kamma Rahbek ikke havde affærdiget Molbechs tanker og reaktioner som »uinteressante« (I, s 38) og uden videre overtaget andres syn på hans »ufriske« stil, ville hun have haft mulighed for at se, at han – som Vilhelm Andersen skrev – er en Werther-type, hvis »Ild maatte have Papir for at fænge«.⁷ Det er også med disse midler han appellerer til Kamma(s) skriftlige beredskab) – det synes således at være kombinationen af højromantiske ideer og høj stil der motiverer hende til at deltage i den meget lidt »naturlige« rolleleg. Den leg, som netop en følsom og tæt brevvekslings inderlighedsmættede skriftvirkelighed giver rig lejlighed til at udfolde, og som et mindre hildet blik end Dreyers ville have kunnet se, at *begge* vore to korrespondenter deltager i.⁸ I det mindste indtil virkeligheden udenfor indhenter dem.

Om »virkeligheden« er den unge Hanne Langberg, eller Molbechs undvigemanøvrer i den sammenhæng (hans »svigt« iflg. Kirsten Dreyer), eller at han kun ville lege opdragelse – eller måske at han ikke legede godt nok med!⁹ – afhænger

af den valgte fortolkning. Selvom det ene vel ikke behøver at udelukke det andet. Det gør det kun, når man som Dreyer skiller tingene voldsomt ad; – for at skaffe rum nok til historien om eksistensspørgsmålene, afviser hun historien om de erotiske forviklinger.

Dreyer skal imidlertid roses for at have befriet Kamma Rahbeks og Molbechs relation for over hundrede års lummerhed. Men den karsk- og kyskhed hun dermed forlener Kamma Rahbek med er ikke overbevisende. Når man så håndfast afviser det erotiske styning og uregerlighed, bliver det let et blindt punkt. Ikke bare i karakteristikken af fru Rahbek, men hos fortolkeren selv. Hvilket den følelsesladede og stærkt indlevede argumentation og vurderingen af Molbech kunne pege på.

Disse kritiske bemærkninger skal dog ikke skygge for at det er noget af en bedrift Kirsten Dreyer har begået med denne udgivelse. Alene kommentarbindet er en guldgrube hvad personallistoriske oplysninger angår. Til gengæld kunne man nok have ønsket sig at der var blevet sorteret lidt i antallet af ordforklaringer. Flere er rent ud ligegyldige, som kommentaren til fru Rahbeks brev af 28. maj 1813, hvor der berettes om et »stakkels Siv (der) staaer ganske forladt henne i Krogen«. Her til noterer Dreyer: »måske et siv fra KR's dam i Bakkehusets have« (III, s 48). Man kan også betvivle nødvendigheden af at fortælle os hvad »Flauhed« og »nogenledes« betyder – især når det gøres flere gange. Og oplysningerne om at »Khavn« er en forkortelse for »København«, og at »fru R.« betyder »fru Rahbek« må høre til i samme kategori.

Trods disse skønhedspletter må man hilse Kirsten Dreyers udgivelse af Kamma Rahbeks brevveksling med Christian Molbech hjertelig velkommen. Hvilket hermed være gjort!

Noter

1. Morten Borup: *Christian Molbech* (Kbh. 1954), s 89.
2. »Et Brev frembringes ikke blot af Den, der skriver det, men ogsaa af Den, det skrives til«, står der således i forordet til Chr.K.F. Molbech: *Christian Molbech og Karen Margrethe Rahbek. En Brevveksling* (Kbh. 1883).
3. Jfr. Hans Kyrre: *Knud Lyne Rahbek – Kamma Rahbek og Livet paa Bakkehuset* (Kbh. 1914), s 278ff og Anne E. Jensen: *Kamma Rahbek 1775-1829* (Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg, 1975), s 9ff.
4. Georg Brandes: »K.M. Rahbek« (in: *Kritiker og Portraiter*, Kbh. 1870), s 437.
5. Anne E. Jensen: *Kamma Rahbek 1775-1829*, s 62.
6. Denne ide er en flot og tidstypisk vision, der samtænker oplysningsideer om menneskets lighed med overvejelser om kønnenes forskellighed. Det ene køn kompletterer således det andet, sammen udgør de en helhed, jfr. Rousseau: *Émile* (1762). I Mathilde Fibigers brevroman *Clara Raphael* (1850) kan man se en dansk litterær udformning af den rousseau'ske komplementaritetsside.
7. Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie* Bind 2 (Kbh. 1934), s 844.

8. Om Kamma Rahbeks disposition for at lade sig »rive med« (Borups udtryk) i sine fortrolige korrespondancer, se Mynster: *Meddelelser om mit Levnet* (Kbh. 1854), s 163f.
9. Det synspunkt – at Molbech ikke var romantisk nok, og at Kamma så at sige overhalede ham indenom i sin dyrkelse af skriftvirkelighedens merbetydning – har jeg selv fremført i »Den romantiske brevveksling« (in: Henrik Blicher (red.): *Som Runer paa Blad* (Kbh. 1996)).

Lotte Thrane